

A nyílt hozzáférés kezdeményezés: a tudományos kommunikáció új paradigmája

A tudományos közlésnek az elmúlt másfél évtizedben kialakult kritikus helyzete már jó ideje aggasztja a kutatói közösséget. A könyvtárak a folyóiratárak növekedése miatt pénzügyileg ellehetetlenülnek. A kereskedelmi kiadók a kutatást árúnak tekintik, és úgy felverik az előfizetési díjakat, hogy a könyvtárak nem tudják megvásárolni a periodikumokat. Ez oda vezetett, hogy a tudományos publikációk, a kutatás eredményei nem érik el a használókat. Ennek a krízisnek a feloldására új paradigma van kialakulóban, a *nyílt hozzáférés kezdeményezés* (OAI = *Open Access Initiative*), amely vissza kívánja vezetni a tudományos folyóiratokat eredeti szerepükhöz, vagyis a közjó érdekében végzett szabad tájékoztatáshoz.

A tudományos kutatás folyamata a legújabb eredmények közzétételétől jövőbeni felhasználásukig az információ szabad cseréjén alapszik. Ebbe a rendszerbe épül be az értékelő mozzanat, amely a tudósok szerkesztőbizottsági tagsága révén dönti el, mit publikáljanak a lektorált folyóiratokban. Része még e folyamatnak, hogy a kutató ingyen bocsátja rendelkezésre kutatási anyagát, s a lektorok és szerkesztők is térítésmentesen végzik értékelő munkájukat. Költséget a folyóirat nyomtatása és kiadása jelent. A tudós a szakvéleményt is szűrőnek használó folyóiratot nem anyagi, hanem presztízsszemponatok miatt részesíti előnyben, hiszen az egyetemi előmenetel, professzori állás, illetve kutatási ösztöndíj és támogatás erőteljesen függ a minőségi folyóiratban való publikálástól. A folyamat utolsó fázisa pedig az, amikor a folyóiratot eladják a könyvtáraknak, amelyek a terjesztés alapvető intézményei.

Az USA felsőoktatásának fejlesztése, az oktatásba való látványosan megnövelt szövetségi befektetés hamarosan meghozta gyümölcsét: az 1960-as és 70-es években a tudomány és technika rohamléptekben fejlődött, s ennek nyomán robbanásszerű volt az előrelépés a tudományos kutatásban és a publikálásban is. Sok egyetem vált státusában kuta-

tói egyetemmé, aminek nyomán a tanszékek oktatóira publikálási kényszer, illetve ösztöndíjas kutatási támogatások elnyerésének súlya nehezedett. Így a kutatás volumene túlnőtt a tudományos közlési kapacitáson, amely ekkor még döntő mértékben a tudományos társaságok, egyesületek kezében volt.

A kereskedelmi kiadók érdeklődését felkeltette az akkor már hosszú ideje masszív alapokon nyugvó tudományos kutatási/kiadási szféra. A tudós társaságok a folyóiratok kiadásának nyűgét az első adandó alkalommal átadták a jelentkező kereskedelmi kiadóknak, ez utóbbiak számos új periodikumot is alapítottak – egy idő után a piac zöme a kereskedelmi kiadók érdekeltségébe került. A tudományos kiadás multimilliárdos, nemzetközi üzlet lett. A 80-as évek közepére a kereskedelmi kiadók konszolidálódtak, és fúziók révén saját területükön monopóliummá váltak, elsősorban a tudományos, technológiai és orvosi téren, az ún. STM-folyóiratok esetében. Ez hozta aztán magával az elképesztő áremelkedéseket, amelyek sok éven át meghaladták az infláció és az életszínvonal emelkedésének számait. A profit évente 20–40 százalékkal nőtt, és elérte a luxustermékeknel (ékszer, jacht, drága autó) realizált szintet. Az amerikai kutatói könyvtárak szövetségének (ARL = Association of Research Libraries) 1999-es adata szerint a Reed Elsevier tudományos kiadási részlege csaknem 40 százalékos profittal működött. 1990–2000 között az évi előfizetési növekedés 10% fölött volt, a tízéves teljes növekedés hozzávetőlegesen 170% lett.

A könyvtárak költségvetését mindez érzékenyen érintette. A folyóirat-állomány megtartása céljából máshol kellett lefaragni, többnyire a monográfia-beszerzés sínylette meg mindezt. 2000-től azonban a szintentartás sem volt lehetséges, és folyamatos csökkenés indult meg az előfizetett folyóiratoknál is.

A tudományos világ, a tudósok és könyvtárosok kezdtek visszaütni. Az internet új terepén a tudományos források feletti ellenőrzést igyekeznek visszaszerezni a tudósok számára a kereskedelmi kiadóktól – követelik vissza munkájuk tulajdonjogát, copyrightját.

1994-ben *Hernád István (Stevan Harnad)* a Virginia Műszaki Egyetem elektronikus folyóiratokkal foglalkozó, VPIEJ-L nevű levelezőlistáján közzétette „*Felforgató javaslatát*” (*A subversive proposal*). Hernád a Princeton Egyetemen a kognitív tudományok professzora, oktat a Southampton Egyetemen is. Sok éven át szerkesztette a *Behavioral and Brain Sciences* c. folyóiratot. Nevéhez fűződik az első, internetes lektorált folyóirat, a *Psychology* megindítása 1990-ben, s ő hozta létre 1997-ben a kognitív tudományok e-archívumát, a *Cognitive Sciences Eprints Archive*-ot is. 1998-ban pedig ő alapította az *American Scientist Open Access Forum*ot az OA témájában. Hernád tehát régóta a nyílt hozzáférés egyik élharcosa; felforgató javaslata az OAI fő inspirálója volt. Elképzelése szerint a tudósoknak a publikálatlan, lektorálás nélküli, eredeti műveiket, preprintjeiket egy világszerte hálózaton elérhető archívumban kellene tárolniuk. Hangsúlyozta, hogy az adott preprint folyóiratban való megjelenése esetén se kelljen visszavonni az eredetit az archívumból. Javasolta azt is, hogy a helyi archiválás költsége legyen beépítve a kutatás összköltségébe, és azt előre fizesse a szerző, illetve a támogató intézmény – tehát ne a végfelhasználó. A felforgató javaslat célja az volt, hogy a korlátozó copyrighttörvényeket jogszerű módon kerüljék ki. Az önarchiválás révén a lektorálás nélküli preprintek közzététele a folyóirathoz való beadást megelőzően feljogosítja a szerzőt arra, hogy esetleg a kiadóhoz való jogát ruházás helyett ő maga tartsa meg a szerzői jogot. Mindenesetre a kutatási eredménye szabadon hozzáférhető marad. A javaslat után kibontakozó vita az ARL által kiadott *Scholarly Journal at the Crossroads* c. könyvben olvasható. A kutatók számára nyilvánvaló előnyök (nagyobb ismertség, elérés) mellett a könyvtárak szintén előnyösebb helyzetbe kerülnek. Az előfizetésen megspórolt pénzük 10–30%-át egyéb tevékenységre, például intézményi archívumok alapítására és üzemeltetésére tudják költeni.

Ekkor, 1994-ben, már nem volt ismeretlen a tudományos irodalom elektronikus archiválása. (Az első centralizált online reprintarchívum, a fizikai reprintek tárhelyeként szolgáló *arXiv.org* a Los Alamos-i Nemzeti Laboratóriumból néhány évvel ezelőtt került a Cornell Egyetem gondozásába.) Az

önarchiválás révén egy digitális dokumentum kerülhet egy nyilvános elérésű intézményi weboldalon. Ezek az archívumok korábban nem voltak közösen kereshetők; tehát az önarchiválás eleinte még nem jelentett nagyobb kutatási jelenlétet, ismertséget. A világ tetszőleges pontján lévő archívumok körkeresési lehetőségét, az együttműködési képességet az XML megjelenése hozta valós közelségbe. A különböző formátumú, különböző helyeken létező dokumentumokhoz az XML segítségével lehet metaadatcímkeket hozzáfűzni, s ezzel kereshetővé válnak. Elengedhetetlen továbbá a felület, az interfész, amely az *Open Archives Initiative* tevékenysége nyomán jött létre. Az archívumok kereséséhez szoftverként pedig a Massachusetts Institute of Technology és a Southampton Egyetemen közösen kidolgozott GNU *Eprints* szolgált.

Ahogy Hernád István jósolta, új típusú, OA (*nyílt hozzáférésű*), csak elektronikusan megjelenő lektorált folyóiratok jöttek létre. 1998-ban az ARL megalapította az egyetemi könyvtárak és szervezetek tudományos kiadással foglalkozó szövetségét, a *Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition* (SPARC), amelynek célja az OA-archívumok, újabb kifejezéssel repozitóriumok támogatása. Projektjeik közül a *Publisher Partners* új folyóiratok inkubálására szakosodott. Az *Alternative Partnerships* a meglévő, drága folyóiratok mellé felzárkózó, azokkal esetleg versenyhelyzetbe kerülő alternatív orgánumok indítását ösztönzi, különösen az STM diszciplínákon belül. A *Scientific Community Partnerships* célja a nonprofit információs portálok létrehozása és a tudományos közösségek segítése – ilyen portál pl. a LUNDI Egyetemen működő *Directory of Open Access Journals (DOAJ)*. A *Leading-Edge Partnerships* új, lektorált elektronikus folyóiratok alapítását tartja szem előtt – ilyen pl. a Public Library of Science (PloS) körül burjánzó periodikák köre, a BioMed Central. A SPARC 1999-ben *Create Change* címmel kampányba kezdett az OA megismertetése és elterjesztése érdekében az egyetemi berkekben és a könyvtárakban. Kialakított weblapja gazdag promóciós anyagban, oktatói brosrákban.

A 2002-es *Budapesti Nyilatkozat (Budapest Open Access Initiative = BOAI)* mérföldkő az OA-mozgalomban. Egyesítette, egy közös név alá vonta az addig szétszórtan létező tucatnyi kezdeményezést (pl. Free Online Scholarship [FOS], Scholarly Communication Initiative, Immediate Free Web Access, Refereed Literature Liberation Movement, Intellectual Property Conservancy).

Az OA a tudás demokratizálását jelenti, és a tudás terjesztésének egy társadalmilag felelős útját jelöli ki. Ugyanazt a tudást és információt teszi elérhetővé a gazdag, fejlett országok tudósai, a fejlődő világ, valamint a harmadik világ kutatói számára egyaránt. Az OAI és a nyílt hozzáférésű archívumok léte annak a világszerte meglévő igénynek a bizonyítéka, hogy méltányos, igazságos és demokratikus legyen az információforrások elosztása/terjesztése. S akik adójukkal a kutatást támo-

gatják, jussanak hozzá az előnyeikhez ingyen, további költségek fizetése nélkül.

/YIOTIS, Kristin: The Open Access Initiative: A new paradigm for scholarly communications. = Information Technology and Libraries, 2005. december, p. 157–162./

(Bánhegyi Zsolt)